

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
1. «РАДЯНСЬКА ЛЮДИНА»: ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДИСКУРСИ ТА ТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ	10
1.1. «Радянська людина» в історіографічній візії	10
1.2. Теоретичні підходи до вивчення «радянської людини»	54
2. ОСВІТА І ВИХОВАННЯ ЯК МЕХАНІЗМИ КОНСТРУЮВАННЯ «РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ» В УКРАЇНІ.....	68
2.1. «Діти – майбутні будівники комунізму»: ідеологічна казуїстика шкільної освіти	68
2.2. Виховання «радянської людини»: КДБ проти школярів	90
2.3. Вища школа як середовище ідеологічного виховання «нової радянської людини»	102
2.4. Інакомислення молоді як виклик «ідеологічній єдності» радянського суспільства	122
3. ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ІДЕОЛОГІЧНІЙ МАТРИЦІ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ	140
3.1. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні	140
3.2. Українське радіо: трансляція культурних кодів крізь призму радянської ідеології	168
3.3. Радіохулігани та «ворожі голоси»: ідеологічне протистояння на радіохвилях	186
3.4. «Останкінський шприц» і український глядач	209
4. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС ТА ІНДОКТРИНАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	244
4.1. Радянські мовні практики: політико-ідеологічні особливості	244
4.2. «Сміх крізь сльози»: радянський політичний анекдот	254
4.3. Радянське кіно: соцреалізм і українські образи.....	266
4.4. Музика як ідеологічний феномен: між пропагандою та повсякденням....	296
4.5. Святково-обрядова культура: радянські експерименти VS українська традиція.....	313
ВИСНОВКИ.....	338
SUMMARY	347
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	354
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	421

ВСТУП

Одним з найважливіших чинників перетворення суспільства при переході від капіталізму до соціалізму, а потім його подальшого розвитку від соціалізму до комунізму вважалося в СРСР виховання нової людини. Це виховання виступало невід'ємною органічною складовою боротьби за соціалізм і комунізм, які, як вважалося, неможливі без глибокої зміни свідомості людей, їхніх поглядів і вчинків. Експеримент з виховання нової «радянської людини» мав всеохопний характер і продовжувався протягом усього життя радянського громадянина.

У сучасній гуманітаристиці зростає інтерес до феномену «радянської людини», що вимагає від науковців його наповнення, на противагу саркастичному змісту дефініції «*homo sovieticus*», глибинним осмисленням витоків і генези формування «радянської людини» в конкретно-історичних суспільно-політичних умовах, зокрема, у реаліях радянської України 1953–1991 рр.

Масив інструментів і чинників соціалізації людини, що прямо чи латентно здійснювали всеохопний вплив на творення «нової радянської людини», є багатоплановим. У монографії фокус дослідницької уваги зосереджено на таких трьох блоках факторів, як: освіта (шкільна, професійно-технічна та університетська); засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення); соціокультурні аспекти (мова, анекдоти, кіно, музика, свята і обряди).

В основі авторської позиції – усвідомлення багатоплановості чинників, що справляли вплив на конструювання «радянської людини», та їх обмеженого включення у фокус дослідження. Поза нашою увагою залишилися значні масиви сюжетів з історії повсякдення, історичної пам'яті, комеморативних практик, окремих галузей культури і мистецтва, релігійного життя, інших аспектів.

Апріорно ми виходимо з відсутності універсального набору інститутів та агентів соціалізації. Як зауважує Ігор Кон, «множинність інститутів соціалізації, що не складаються в жорстку ієрархічну систему і розвиваються за своїми власними законами, є властивістю будь-якого складного індустріального суспільства»¹. Широкий хронологічний обшир дослідження актуалізує цю думку відомого вченого. Водночас маємо сподівання, що представлений емпіричний матеріал та його аналітична інтерпретація дозволяють з достатньою достовірністю і рельєфністю інтерпретувати українську версію експерименту з конструювання «радянської людини» у другій половині ХХ ст.

Успішність цього проекту розглядається через дихотомію «деклароване – реальне», відповідно через вивчення діапазону реакцій суспільства та окремих осіб на радянську ідеологізацію. При цьому наводяться приклади інакомислення як здебільшого стихійні, індивідуальні, без інституційного оформлення в дисидент-

¹ Кон И. С. Психология ранней юности. Москва : Просвещение, 1989. С. 25.

ський рух, який є окремим аспектом проблеми, що знайшов часткове висвітлення в нашому попередньому компаративному дослідженні².

Актуальність звернення до проблематики продиктована не тільки академічним інтересом, а й реаліями стану сучасного українського суспільства, яке у своїй значній масі є продуктом ідеологічного виховання радянського гатунку. Сформовані протягом десятиліть норми і цінності, поведінкові стратегії, міфи і стереотипи тяжіють й донині, гальмуючи модернізацію всіх сфер життя в сучасній Україні.

Для виваженої та дієвої протидії інформаційній агресії, деконструкції історичних міфів, імплантованих до суспільної свідомості радянською та російською пропагандою, необхідні аргументи, базовані на системі координат української історичної науки.

Об'єктом нашого дослідження є «радянська людина» як соціоісторичний феномен та ідеологічний концепт, предметом – комплекс чинників конструювання «радянської людини» в суспільно-політичних умовах радянської України 1953–1991 років. Метою роботи є комплексний історичний аналіз основних інститутів, агентів, механізмів, форм і особливостей конструювання «радянської людини» в контексті ідеологічної ситуації в УРСР 1953–1991 рр.

У монографії прагнемо вирішити низку дослідницьких завдань: охарактеризувати радянський, дисидентський, український, російський, західно- і центрально-східноєвропейський та американський дискурси в історіографії «радянської людини»; здійснити теоретико-методологічну концептуалізацію феномену «радянської людини»; вивчити механізми, масштаби і результати виконання школою радянської України державної «місії» виховання «нової людини»; дослідити прояви, форми та мотиви т.зв. «антирадянської поведінки» школярів України, а також методи реагування на цю поведінку органів КДБ; проаналізувати дієвість ідейно-виховних заходів, зміст навчального процесу, трудового виховання, роль русифікаційних процесів у системі вищої школи України; дослідити окремі прояви нонконформізму з боку студентської молоді і учнів професійно-технічних закладів та визначити їх місце у формуванні і підтримці «ідейно-політичної єдності» радянського суспільства й конструюванні «радянської людини»; визначити роль преси як засобу ідеологічної політики, її вплив на формування свідомості, позиції, моральних і ціннісних імперативів громадян; розкрити феномен транслявання українським радіо культурних кодів в умовах державної ідеології; показати феномени «радіохуліганства» та «ворожих голосів» як приклад каналу проникнення «антирадянської» інформації та явище контрпропаганди в радянській Україні; визначити роль радянського телебачення в системі ідеологічних впливів на конструювання «радянської людини» в Україні; показати взаємозв'язок мови та ідеології через вивчення особливостей радянських мовних практик; висвітлити вплив неофіційної сфери культури на деформації образу «радянської людини» крізь призму політичних анекдотів; дослідити роль і місце радянської музики та пісні

² Каганов Ю. О. Опозиційний виклик: Україна і Центрально-Східна Європа у 1980-х – 1991 рр. Запоріжжя : Просвіта, 2009. 252 с.

в контексті формування свідомості й національної ідентичності та зародження нонконформізму; проаналізувати значення радянського кіно для програмування архетипів «радянської людини»; продемонструвати експерименти з трансформації автентичної святково-обрядової культури в умовах соціалістичної дійсності.

Термін «конструювання», винесений у назву монографії, вживається на позначення більш активного, порівняно з «формуванням», процесу, з чіткими завданнями і подекуди строками, як система, а не випадковість.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1953–1991 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена початком епохи десталінізації як новим етапом в ідеологічному експерименті з конструювання «радянської людини». Верхня межа пов'язана з дезінтеграцією радянської держави і здобуттям Україною незалежності.

Джерельну основу дослідження становлять матеріали фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного (ЦДКФФА України), державних архівів Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької областей; фонду образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, фондів образотворчих видань Національної бібліотеки Білорусі, Російської державної бібліотеки, Музею-архіву та документаційного центру українського самвидаву «Смолоскип»; приватні архіви Зої Каткової, Галини Лазаревої, Федора Турченка.

Загалом до наукового обігу залучено матеріали 352 справ з 57 фондів центральних державних, обласних і галузевих архівів України, а також 121 одиницю обліку фотодокументів.

Автор висловлює глибоку вдячність за надані інтерв'ю, консультації та експертні оцінки: діячам українського національного руху, дисидентам Василю Овсієнку, Євгену Захарову, Мирославу Мариновичу, Олесю Шевченку, Івану Макару; співробітникам Національної суспільної телерадіокомпанії України – головному редактору Христині Стебельській, завідувачу Музею телебачення Ларисі Богдановій, режисерам Тетяні Міллер, Олександрю Косяченку, спортивному коментатору Сергію Савелію; керівнику Запорізької студії телебачення (1967–1975) і дирекції програм Українського телебачення (1985–1991) Івану Машценку, экс-директору телеканалу «Київ» Валерію Ткачуку, ветеранам запорізького обласного телебачення – звукорежисеру Ірині Кутузовій та інженеру Ользі Новіковій; Президенту Національної радіокомпанії України (1999–2010) Віктору Набруску, раднику генерального продюсера Українського радіо Анатолію Табаченку, доктору наук із соціальних комунікацій, радіодраматургу Іллі Хоменку, диктору Запорізького обласного радіо Василю Федині; кінознавцям: заступнику голови Національної спілки кінематографістів України Сергію Тримбачу, головному редактору і першому

заступнику директора Одеської кіностудії (1973–1983) Галині Лазаревій; сценаристу, письменнику Станіславу Цалику, кінорежисеру і сценаристу Олегу Чорному; журналісту Віталію Челишеву, освітньому омбудсмену України Сергію Горбачову, доктору історичних наук, професору Олексію Гараню.

Під час роботи з документами ГДА СБУ нам вдалось знайти окремих «фігурантів» інформаційних повідомлень, спецповідомлень, доповідних записок, довідок КДБ УРСР, які погодились на оприлюднення їх прізвищ та інтерв'ювання. Завдяки особистим зустрічам, засобам телефонного, скайп-зв'язку, електронній пошті отримано важливу інформацію від Євгена Гаєва (м. Київ), Михайла Добрусіна (Каліфорнія, США), Віктора Дядьковича (м. Надвірна, Івано-Франківська обл.), Леоніда Когана (м. Любек, Німеччина), Віктора Криливця (м. Нікополь, Дніпропетровська обл.), Михайла Романишина (м. Тернопіль), Адама Рудчика (м. Київ), Геннадія Семенова (м. Запоріжжя), Олександра Ситницького (Каліфорнія, США), Віктора Чигрина (АР Крим). Інтерв'ю проливають світло на достовірність, повноту інформації КДБ, обставини, мотиви вчинення тих чи інших дій. З розумінням ставимося і до позиції тих осіб, які відмовились від оприлюднення своїх даних. У такому разі в тексті їх прізвища скорочено до першої літери.

* * *

Індоктринація населення радянською системою виявилась настільки глибоко вкоріненою, що російське суспільство вже у XXI ст. не лише відтворює радянські архетипи, а й розвиває їх в імперському міфі про «русский мир», який відмовляє українській нації у праві на існування. 24 лютого 2022 р. цей міф перетворився в трагічну реальність України.

Злочини росіян на тимчасово окупованих територіях нашої держави, де рашисти намагаються «відновити СРСР», яскраво демонструють, як нетерпимість до української мови, освіти, культури з інструментів конструювання «радянської людини» переросли у фашизм новітнього російського ґатунку, який вже здобув назву «рашизм».

В Україні тяглість і живучість «радянської людини» відчувається в діяльності колаборантів і тих, хто наївно чекає, що все «повернеться, як при Радянському Союзі».

Війна показала, що існує прірва в подоланні «радянськості» між українцями і росіянами. Водночас вже не мовою істориків, а вибухами, руїнами і смертями продемонструвала, наскільки важливою є резистентність до ворожої пропаганди, наскільки небезпечно легковажити питаннями історичної пам'яті, національної ідентичності, історичної свідомості.

Усвідомлення актуальності проблем, описаних у монографії, поради рецензентів і запити читачів зумовили друге видання цієї книги. Автор вдячний Запорізькому національному університету та Видавничому дому «Гельветика» за сприяння в появі нового накладу монографії.

1. «РАДЯНСЬКА ЛЮДИНА»: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДИСКУРСИ ТА ТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ

1.1. «Радянська людина» в історіографічній візії

Видатний філософ Микола Бердяєв, автор класичної праці «Витоки і смисл російського комунізму», вважав проблему людини центральною для розуміння сутності новітньої історії¹. Його думка ґрунтувалася, передусім, на загрозах для особистості від тоталітарних режимів, що набирали силу по закінченні Першої світової війни. Занепокоєння М. Бердяєва втілювало загальний інтелектуальний інтерес до спроб радянського режиму сконструювати новий тип людини. Можна

¹ Бердяєв Н. А. Проблема человека. *Путь*. 1936. №50. С. 3–26.

констатувати, що він виник паралельно з початком комуністичного експерименту на теренах колишньої Російської імперії. Упродовж наступних 100 років сформувався потужний масив праць, прив'язаний пошуку відповіді на питання про завдання, методи та результати творення нового, «радянського», типу особистості.

У хронологічному розрізі історія «*homo sovieticus*» поділяється на два нерівнозначні блоки: 1) 1920-ті – початок 1950-х рр. та 2) початок 1950-х – початок 1990-х рр. 1953–1991 рр. тривалий час перебували в «тіні» наукового доробку, присвяченого зародженню СРСР та добі сталінізму. Цілком справедливо дослідники шукали витoki комуністичного ладу в політичній практиці 1920-х – початку 1950-х років. Як наслідок, еволюція радянської системи та її людський вимір після смерті Сталіна часто розглядалися як лінійне продовження попередніх тенденцій. Цим аспектам відмовляли в історичній суб'єктності, пропонуючи роль епілогу до добре розробленої історії сталінізму. Відомий американський дослідник Моше Левін з цього приводу влучно зауважив: «"Пересталінізація" радянської історії, розширення її в минуле і майбутнє є загальною практикою»².

Історіографічний аналіз, що виходить за рамки розгорнутого бібліографічного опису, вимагає залучення аргументованої теоретичної основи. Найбільш придатним для вивчення наукових студій з історії пізньорадянського суспільства видається підхід «історії понять», біля витоків якої стояли британські вчені Джон Покок та Квентін Скіннер. Значного поширення вона набула завдяки німецьким історикам Отто Бруннеру, Вернеру Конце та Райнхарду Козеллеку, які заснували багатотомне видання «Фундаментальні історичні поняття» в 1972 р. Історія понять в історіографічному аналізі орієнтує на відстеження змін у ключових концептах, залучених для опису та пояснення проблеми. Особлива увага приділяється єдності наукового тексту та контексту його побутування. Це цілком відповідає парадигмі «лінгвістичного повороту», який здійснив спробу осмислити роль мови та дискурсивних практик у науковому пізнанні. На відміну від альтернативних підходів, зокрема історії пам'ятей та історії інтелектуальних спільнот, історія понять дає змогу розглянути напрацювання різних суспільних та гуманітарних наук у межах однієї логічної схеми. Її здатність легко подолати наслідки «термінологічної революції» кінця ХХ ст. суттєво спрощує завдання історіографічного аналізу.

Ключовими концептами, навколо яких будуватиметься історіографічний огляд, є «нова радянська людина» (варіації «радянська людина», «*homo sovieticus*»), «марксизм-ленінізм» («радянська ідеологія», «комуністична ідеологія») та «масова свідомість» («суспільна свідомість»). Взаємозв'язок цих феноменів в умовах України 1950–1980-х рр. є критерієм для оцінки історіографічного внеску конкретних дослідників. Також залежно від масштабу вивчення проблеми доцільно виокремити три рівні праць: 1) узагальнювальні роботи з конструювання «комуністичної свідомості» після 1953 р.; 2) дослідження щодо формування «*homo sovieticus*» в УРСР 1950–1980-х рр.; 3) студії, що висвітлюють окремі аспекти цього процесу.

² Левин М. Советский век. Москва : Европа, 2008. С. 510.

Поняття дискурсу (від франц. *discourse* – мовлення) вживається у широкому значенні, як складна єдність мовної практики та зовнішніх факторів, необхідних для розуміння тексту, що дає уявлення про учасників комунікації, їх установки і цілі, умови творення і сприйняття інформації.

Радянський академічний дискурс формувався в умовах жорсткої цензури та чіткого державного замовлення на обґрунтування тез комуністичної пропаганди. Він був, з одного боку, частиною системи конструювання «нової людини», з іншого – робив обмежені спроби дослідити цей процес у рамках, відведених офіційною ідеологією. Коло питань, пов'язаних з трансформацією суспільної свідомості, належало до компетенції філософії, історії КПРС, а також дисципліни «Науковий комунізм», яка проходила процес становлення в пізньорадянську добу.

Характерною рисою радянського дискурсу є велика кількість праць, присвячених свідомості радянських людей загалом. Їх можна лише із застереженнями назвати науковими, адже по суті вони давали розгорнуті коментарі до офіційних тез комуністичної пропаганди і своїми заздалегідь визначеними відповідями нагадували середньовічну схоластику. Провідними темами в суспільствознавчій думці СРСР протягом 1950-х рр. стали мораль та «пережитки» капіталізму в масовій свідомості. У працях Д. Вотінцева (1954) та Ф. Байкіна (1955) озвучувалася теза про успішне засвоєння радянськими громадянами соціалістичних цінностей, до яких приписували колективізм, високу ідейність, любов до праці, впевненість у майбутньому³. Емпіричних даних, які б підтвердили наведені твердження, не надавалося. Існуючі очевидні відхилення від канонів комуністичної моралі пояснювалися виключно історичними факторами, тобто спадщиною дореволюційної культури. Альтернативну точку зору намагався представити філософ С. Ковальов, який захистив 1954 р. докторську дисертацію на тему «Про комуністичне виховання трудящих». Згідно з ним, «пережитки капіталізму» в суспільній свідомості відтворювалися не лише завдяки культурній інерції, а й через соціальну нерівність у радянському суспільстві⁴. Ідеї Ковальова зустріли різкий опір цензури, яка оцінила їх як «шкідливі». Як наслідок, вони не були допущені до публікації, а самого вченого позбавили ступеня доктора наук. Подальші його публікації засвідчили, що дослідник не змінив власної точки зору, але був змушений формулювати її значно обережніше⁵.

Різка активізація досліджень щодо суспільної свідомості відбулася після XXII з'їзду КПРС (1961), на якому М.С. Хрущов заявив, що «в СРСР сформувався радянський народ – нова історична спільнота людей різних національностей, які мають спільні характерні риси: спільну соціалістичну батьківщину СРСР, спільну економічну базу – соціалістичне господарство, спільну соціаль-

³ Вотинцев Д. А. Пережитки капитализма в сознании людей в условиях перехода от социализма к коммунизму и пути их преодоления: автореф. дис. ... канд. философ. наук. Москва, 1954. 16 с. ; Байкин Ф. Ф. Моральне обличчя радянської людини. Київ, 1955. 40 с.

⁴ Ковалев С. М. О коммунистическом воспитании трудящихся. Изд. 2-е. Москва : СОЦЭГИЗ, 1960. 526 с.

⁵ Алымов С. Поняття «пережитком» и советские социальные науки в 1950–1960-е гг. *Антропологический форум*. 2012. №16. С. 264–266.

но-класову структуру, спільний світогляд – марксизм-ленінізм, спільну мету – побудову комунізму, багато спільних рис у духовному плані, в психології».

Публікації Н. Заглади (1962) та Л. Буєвої (1965) приписували «соціалістичній особистості» високий рівень політичної свідомості, розуміння громадянського обов'язку, патріотизм та інтернаціоналізм, колективізм⁶. Збірник «Комунізм та особистість» за редакцією Д. Чеснокова доповнював цей перелік трансформацією потреб та культурного рівня людини, формулюючи картину «гармонії людини в суспільстві»⁷. Ці твердження базувалися на розмірковуваннях авторів, підкріплених цитатами класиків марксизму-ленінізму та критикою західних дослідників.

Головним експертом з питання формування «радянської людини» протягом 1970-х – початку 1980-х рр. став заступник завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС, доктор філософських наук Георгій Смирнов. Він систематизував розрізнені тези щодо історії виникнення, основних рис та методів формування «нової людини» в єдину концепцію, що лягла в основу ідеологічної роботи в СРСР. Згідно з ним, «соціалістичний тип особистості» вирізняється домінуванням суспільних інтересів над приватними, готовністю працювати на благо держави, колективізмом та інтернаціоналізмом⁸. Праці Г. Смирнова мали закрити найбільш вразливі місця в радянській пропаганді. Він офіційно визнав серйозні відмінності серед населення СРСР за соціальним та професійним статусом (національні розбіжності не згадувалися), наявність антирадянських соціальних типів⁹. Однак їх існування пояснювалося як виняток із загальної логіки розвитку суспільства, який буде ліквідовано в процесі переходу до комунізму.

Радянський академічний дискурс не акцентував увагу на особливостях конструювання «*homo sovieticus*» в окремих республіках, зокрема УРСР. Прикладні дослідження, проведені в радянській Україні О. Капто (соціологічні обстеження робітничої молоді республіки)¹⁰, М. Моторнюком (роль КПУ в конструюванні «нової людини» за допомогою середньої школи)¹¹ та О. Сараню (вплив компартійної періодики на жителів Донбасу)¹² виступали як ілюстра-

⁶ Заглада Н. Советские люди – творцы коммунизма. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1962. 30 с.; Буева Л. П. Формирование индивидуального сознания в процессе перехода к коммунизму. Москва : Изд-во Московского университета, 1965. С. 25.

⁷ Коммунизм и личность. Москва : Политиздат, 1964. 343 с.

⁸ Смирнов Г. Л. Советский человек: формирование социалистического типа личности. Изд. 2-е. Москва : Политиздат, 1973. С. 220, 223–224, 232–233.

⁹ Смирнов Г. Л. Советский человек: формирование социалистического типа личности. Изд. 2-е. Москва : Политиздат, 1973. С. 279–321.

¹⁰ Капто А. С. Общественная активность как нравственная черта строителя коммунизма : (на материалах конкретно-социологических исследований, проведенных среди рабочей молодежи Украины) : автореф. дис. ... канд. филос. наук. Киев, 1966. 24 с.

¹¹ Моторнюк Н. М. Партийное руководство общеобразовательной школой и повышением ее роли в формировании нового человека в условиях развитого социализма : опыт Компартии Украины : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.01. Киев, 1979. 432 с.

¹² Сарана А. А. Роль партийной печати Украины в коммунистическом воспитании трудящихся Донбасса в годы восьмой пятилетки (1966–1970 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01. Донецк, 1984. 228 с.

ція до загальносоюзних процесів. Питання про національну або регіональну специфіку не порушувалося.

Найбільш масовими в інформаційному просторі СРСР 1960–1980-х рр. були дослідження, присвячені окремим аспектам виникнення «радянської людини». В. Блюмкін та М. Журавков намагалися вивести філософське підґрунтя тези щодо формування нової «комуністичної» моралі в процесі трансформації людини та суспільства¹³. М. Іванчук та С. Спасибенко виконували ідентичну роботу щодо питання про потреби «нової людини»¹⁴. В. Савельєв на основі статистики з офіційних ЗМІ ілюстрував тезу про однорідність суспільної свідомості громадян СРСР. Цікаво, що основний акцент він робив не на політичній мобілізації населення та його свідомій участі в «будівництві комунізму», а на результатах соціальної політики КПРС, що свідчить про «споживацький поворот» у пізньорадянській ідеології¹⁵. А. Колодний в рамках антирелігійної кампанії приписував «соціалістичній» особистості оптимізм як результат служіння «вищій меті» у вигляді комунізму¹⁶.

До з'ясування значення ЗМІ у конструюванні справжнього «творця комунізму» звернулися М. Шумський та І. Маковейчук. У стилі традиційної пізньорадянської риторики вони подавали періодику СРСР як провідний канал транслявання образу ідеального радянського громадянина. Водночас обходили питання про рівень засвоєння населенням пропонованих цінностей¹⁷. У контексті вивчення літературного процесу описання «радянської людини» наводили Н. Алексєєва, Г. Штонь та М. Жулинський¹⁸. Вони чітко сформулювали роль літератури в конструюванні такого типу особистості, яка ставить державний інтерес вище за особисті, соціальні чи національні мотиви.

Опис «нової людини» обов'язково фігурував у дослідженнях з радянської культури. В. Каїрян намагався підтвердити тезу про передовий характер культурної спадщини СРСР і, відповідно, людини, яка формується в її оточенні¹⁹. С. Вишневецький до рис «творця комунізму» включав глибоке засвоєння тез

¹³ Блюмкін В. А. О чести и достоинстве советского человека. Москва : Знание, 1974. 62 с. ; Журавков М. Г. Социализм и мораль: некоторые черты и особенности формирования морали советского общества. Москва : Наука, 1974. 263 с.

¹⁴ Іванчук Н. В. Потребности социалистической личности. Москва : Мысль, 1986. 192 с. ; Спасибенко С. Г. Диалектика формирования способностей и потребностей личности в условиях развитого социализма. Москва : Знание, 1983. 64 с.

¹⁵ Савельєв В. Л. Зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства на етапі розвинутого соціалізму. *Український історичний журнал*. 1980. №12. С. 15.

¹⁶ Колодний А. М. Оптимізм радянської людини. Київ : Політвидав України, 1984. С. 76–83.

¹⁷ Шумський Н. С. Социальная роль советской печати в формировании духовных интересов личности : (методологические и социологические аспекты) : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01. Киев, 1972. 27 с. ; Маковейчук И. М. Советская печать – мощное средство коммунистического воспитания и организации масс в условиях развитого социализма : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Киев, 1984. 433 с.

¹⁸ Виховання почуттів. Література і нова людина / Н. В. Алексєєва та ін. ; відп. ред. В. П. Іванисенко. Київ : Наукова думка, 1966. 295 с. ; Штонь Г. М. Становлення нової людини і літературний процес: із спостережень над українською радянською прозою 60–70-х років. Київ : Наукова думка, 1978. 147 с. ; Жулинський М. Г. Людина як міра часу: концепція людини і проблема характеру в сучасній радянській літературі. Київ : Дніпро, 1979. 275 с.

¹⁹ Каїрян В. М. Преемственность в развитии культуры в условиях социализма. Москва : Наука, 1971. 212 с.